ביקורת ספרים

סמלים (Symbols) במשפט: איסור גידול חזיר כמשל
עיון בספר: DAPHNE BARAK-EREZ, OUTLAWED PIGS (2007)

גד ברזילי*

במאמר ביקורת זה אני מנתח כיצד איסורים משפטיים ביחס לגידול וצריכה של חזיר בישראל שיקפו וקידמו סמלים במשפט, וכיצד סמלים אלה עיצבו את הגבולות הפוליטיים והחברתיים בין המדינה לבין החברה ובין קהילות חברתיות ופוליטיות שונות. תוך כדי עיון בספרה של פרופ' דפנה ברק-ארז, אני מבהיר ומסביר כיצד סמלים קדמוניים ביהדות הוחדרו לפוליטיקה הישראלית באמצעות החלטות פוליטיות, חקיקה ופסיקה, וכיצד איסורים משפטיים ביחס לגידול ואכילה של חזיר שימשו למטרות פוליטיות וחברתיות של בינוי ועיצוב של אומה יהודית בישראל. איסורים והיתרים ביחס לגידול בהמות ואכילתן מצויים גם בעמים ובתרבויות אחרים, ולמעשה הוטמעו ביהדות תוך חיקוי של תרבויות אחרות וכדי להבחין בין "יהודים" לבין "אחרים". עם זאת, אני מעלה אפשרויות להבנת המשמעויות של איסור אכילה וגידול של חזיר בהקשר של היחסים הן בין דתיים לבין חילונים והן בין המדינה לבין החברה, תוך ניסיון להתחקות – בעקבות ספרה של ברק-ארז – אחר הדינמיות ההיסטורית של התפתחות קונפליקטים והֶסדרים סביב סוגיה מרתקת זו. ראשית, המאמר חושף את ההקשרים ההיסטוריים של איסור גידול ואכילה של חזיר ביהדות ושל התפתחות סמל החזיר כתועבה מוחלטת. שנית, המאמר מנתח את ההקשרים הסוציו-פוליטיים, ומראה כיצד האיסור שהוטל על גידול חזיר עיצב יחסי מדינה-חברה וחברה-קהילות בישראל. שלישית, המאמר מסיים

* ראש הקתדרה ע"ש פרוזן ופרופסור מן המניין למדע המדינה, למשפטים וללימודים בין-לאומיים, אוניברסיטת וושינגטון, ארצות-הברית.

בהארת סוגיות מקרו־תיאורטיות שיש להוסיף ולחקור אותן בעקבות הספר.

מבוא. א. סמלים, טקסטים מכוננים, לגיטימציה וגבולות במשפט: 1. סמלים במשפט והבניית גבולות בין קהילות; 2. סמלים במשפט והבניית לגיטימציה פוליטית. **ב. סוגיות לדיון נוסף.**

מבוא

עיסוק במשמעויותיו העמוקות של המשפט לא רק כשדה רשמי של חוק ודין ולא רק כתהליך של הכרעות שיפוטיות קזואיסטיות, כי אם דווקא כמערכת של סמלים, הוא עיסוק חשוב ומרתק כאחד. יכולותיו של המשפט לשמש שפה של סמלים, שמעצבת את התודעה האנושית, הן שמעניקות למשפט משמעויות חברתיות ופוליטיות מרחיקות־לכת, מעבר למשמעויות השגורות יותר של המשפט כמערכת של נורמות אשר נאכפות (או אינן נאכפות) באמצעות (או למרות) סנקציות. אכן, ספרה של דפנה ברק־ארז[1] מעניין, שכן הוא מוסיף את המימד החשוב הזה לניתוח הלגליסטי של חוק איסור גידול חזיר, התשכ״ב־1962,[2] ושל פסיקות בתי־המשפט ביחס אליו.

הספר מתעד בראייה היסטורית את התפתחותם של המאבקים וההסדרים ביישוב היהודי הקדם־מדינתי ובישראל סביב איסור גידול חזיר, החל בתקופת המנדט הבריטי ועד ימינו אלה. הסיפור ההיסטורי מקל מאוד על הקוראים להתמצא בסבך ההסדרים המשפטיים (הגם שאין בו התמקדות רבה בסוגיות תיאורטיות והיסטוריות שעליהן אעמוד בהמשך).

הפרקים הראשון והשני בספר (עמ' 3־26) מהווים מבוא תיאורטי, לא תמיד ממצה, להארת חשיבותם של סמלים דתיים (ובפרט של הסמל של איסור גידול החזיר) להבנת המשפט הישראלי. הפרק השלישי (עמ' 27־32) מתעד היטב, אף אם בקצרה מאוד, את ההסדרים המשפטיים וההסכמות החברתיות בתקופת המנדט הבריטי בקרב היישוב היהודי, ויש בו תרומה טובה להנהרת ההסדרים והקונפליקטים באותה תקופה. הפרקים הרביעי והחמישי בספר (עמ' 33־57) מהווים את הנדבך המרכזי בחיבורה של ברק־ארז, בהיותם ניתוח ראשוני וחשוב של התפתחות החקיקה והפסיקה בישראל סביב איסור גידול החזיר בהקשר של הבניית הלאום הישראלי־היהודי. הספר מתעד היטב את הפוליטיקה הישראלית בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים, עד חקיקת חוק איסור גידול חזיר ולרבות חקיקה זו. זהו מרכיב חשוב מאוד בספר, שהיה אפשר לשלבו

---

[1] DAPHNE BARAK-EREZ, OUTLAWED PIGS: LAW, RELIGION, AND CULTURE IN ISRAEL (2007) (להלן: הספר).

[2] ס״ח 377 (להלן: חוק איסור גידול חזיר).

בניתוח מושגי רחב יותר, שאותו אציע בהמשך. שלושת הפרקים הבאים – השישי עד השמיני (עמ' 59-105) – עוסקים בגיבוש הסטטוס-קוו סביב איסור גידול החזיר ובמאבקים לשינויו ולשינוי השתקפויותיו במצב הסטטוטורי. כאן ברק-ארז מפגינה ניתוח משפטי ופוליטי מצוין, אולם לטעמי ניתוח זה מרוכז יתר על המידה באכסדרה של הממסד הפוליטי, וממעט יחסית לעסוק בקבוצות-כוח לא-ממוסדות וחוץ-ממסדיות (במיוחד באלה שהתעצבו עם התעצמותם של תהליכי הליברליזציה של החברה הישראלית למן תחילת שנות התשעים, ושינוי פניה החברתיים-הפוליטיים של ישראל בעקבות ההגירה מן הרפובליקות הסובייטיות). הפרק התשיעי והאחרון בספר (עמ' 107-121) עוסק בעיקר בשינויים התרבותיים שחלו בחברה הישראלית. ברק-ארז מדגישה כי ישראל של שנות החמישים, שבהן תמכה מפא"י באיסור גידול החזיר, אינה ישראל של שנות התשעים ואילך, שבהן מוזכר בספרי החינוך כי איסור גידול החזיר הוא פרי של "חקיקה דתית" הנתונה במחלוקת בקרב חילונים (עמ' 108). שינויים תרבותיים אלה השתקפו, לפי ברק-ארז, גם בתהליך המעבר שהתרחש ממפה מפלגתית שהתאפיינה בשיתוף-פעולה גדול יחסית בין חילונים לבין דתיים למפה מפלגתית שבה הקונפליקט בין מחנות מפלגתיים אלה גדול יותר (עמ' 119). לפיכך הפרק מסיים בשאלה איזה משקל צריך להינתן במשפטה של ישראל להיסטוריה ולתרבות במסגרת הנרטיב של "מדינה יהודית ודמוקרטית" (עמ' 121).

מעבר לדיון המעניין בשסעים של החברה הישראלית (במיוחד בשסע החברתי-הפוליטי בין יהודים דתיים אורתודוקסים ואולטרא-אורתודוקסים לבין יהודים חילונים), ומעבר לשאלה מדוע ירד ערכו של איסור גידול החזיר בעיני רבים בציבור היהודי, יש לספרה של פרופ' דפנה ברק-ארז חשיבות רבה ללימודי משפט, פוליטיקה וחברה. רובו של הספר מכוון להדגים – באופן מקורי, מנומק ומלומד – כיצד איסורים חוקיים ביחס לגידול חזיר כוננו תודעה חברתית-פוליטית בישראל. הספר גם מלמד כיצד תודעה זו השתנתה, ולכן הובילה לשינויים משפטיים. בהמשך לקריאה בספר, ובהתייחס אליו, רצוני להדגיש כיצד היו המאבקים החברתיים-הפוליטיים על איסור גידול החזיר בישראל בגדר מאבקים על טקסט מכונן במשפט. מאבקים אלה היו קשורים בראש ובראשונה לאינטרסים של כוח פוליטי וגבולות בין קהילות.[3]

א. סמלים, טקסטים מכוננים, לגיטימציה וגבולות במשפט

1. סמלים במשפט והבניית גבולות בין קהילות

איסור גידול חזיר, והחזיר כסמל של טומאה, הוזכרו במפורש בתורה, במשנה

[3] השוו: LAW AND RELIGION 11–18 (Gad Barzilai ed., 2007); GAD BARZILAI, COMMUNITIES AND LAW: POLITICS AND CULTURES OF LEGAL IDENTITIES 209–278 (2005); OSCAR G. CHASE, LAW, CULTURE, AND RITUAL – DISPUTING SYSTEMS IN CROSS-CULTURAL CONTEXT (2005).

ובהלכותיהם של גדולי הוגי היהדות, כרמב"ם וכרבי יוסף קארו. "שליט בעולמו יודע שאין לך דבר שמפריס פרסה וטמא אלא חזיר, לפיכך פירט בו הכתוב" (בבלי, חולין נט, ע"א).[4] ההלכה כשלעצמה, כטקסט מכונן, משקפת מציאות אנושית מגוונת של יחס דו-ערכי לבעלי-חיים. הטקסטים היהודיים עצמם היו חלק ממארג חברתי רחב יותר. מכל מקום, מן העת העתיקה ועד ימינו אלה, מן האדם הקדמון בתקופה הניאוליתית ועד לאדם המודרני בתקופת המחשב, היו בעלי-חיים חלק מן התהליכים של כינון זהויות קבוצתיות והגדרת גבולות. אכן, בתרבויות שונות היחס לבעלי-חיים מהווה אמצעי מרכזי לעיצוב זהויות קהילתיות – כך היחס הקדוש לפרים בתרבויות השומרית והמצרית העתיקות,[5] כך היחס הקדוש לפרות בתרבות ההינדואית או היחס המועדף לגמלים בתרבויות מזרח-תיכוניות, וכך גם היחס המיוחד לחזירים בחלק מן התרבויות האסיאתיות עוד לפני כעשרת אלפים שנה.[6] תרבויות אלה השתמשו בסמלים הקשורים לבעלי-חיים גם כדי להגדיר ולהמחיש את האסור ואת הרצוי. יתר על כן, קהילות שונות סימנו את ה"אנחנו" ואת ה"אחרים" והבחינו ביניהם, בין היתר, באמצעות כינון מיתוסים סביב הרע הבלתי-נמנע והטוב הבלתי-נמנע הטמונים בבעלי-חיים מסוימים, ובאמצעות ההבדל שבין בני הקהילה לבין קהילות אחרות בהקשר זה. בהודו המודרנית, למשל, איסור שחיטת הפרות בקרב ההינדואים ולעומתו איסור שחיטת החזירים בקרב המוסלמים מסמנים את יחסי הקהילות ומשמשים מקור למתיחויות ביניהן. הודו נוסדה אומנם כרפובליקה חילונית, אך משטרה מבוסס גם על התמסדותן של הקהילות השונות שבה על בסיס משפט דתי ונהגים דתיים קהילתיים. נוהגי אכילת חיות ואיסור אכילת חיות היוו לכן, דה-יורה ודה-פקטו, בסיס להגדרה ברורה יותר של גבולות חברתיים-פוליטיים בין קהילות שונות.[7]

כך גם במקרה היהודי-הישראלי. ספרה של ברק-ארז תורם מאוד להבנתנו כיצד תודעה פוליטית אתנו-לאומית, שמקורותיה עתיקי-יומין, אפשרה לאליטות פוליטיות ולציבור הרחב לייחס לגיטימציה עצומה לרפובליקה היהודית-הציונית ("מדינה יהודית ודמוקרטית"), באמצעות קשירתה למכלול ההיסטוריה היהודית, כולל פרשנויותיה

---

4 לדיון מעניין ראו ירון סרי "ואת החזיר..." **דף שבועי מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות 456 (התשס"ב)**, www.biu.ac.il/JH/Parasha/reeh/zar.html.

5 ראו, למשל, מיכל פורת ומיכל ברושי בן-לוי "מחיות הבר לחיות הבית" **טבע וארץ** לג(1) **28 (1990)**.

6 JARED DIAMOND, GUNS, GERMS, AND STEEL: THE FATES OF HUMAN SOCIETIES 167 (2005).

7 Marc Galanter & Jayanth Krishnan, *Personal Law Systems and Religious Conflict: A Comparison of India and Israel*, *in* RELIGION AND PERSONAL LAW IN SECULAR INDIA: A CALL TO JUDGMENT 270 (Gerald J. Larson ed., 2001).

ההלכתיות. בלשונם של סוציולוגים של דת, איסור גידול החזיר בישראל היה חלק ממאמצים רחבים יותר לכונן "דת אזרחית" (civil religion).[8]

הספר אינו משתמש אומנם בהגדרה מועילה זו של "דת אזרחית", אך ברור מן הספר כי איסור גידול החזיר היה חלק מהמאמצים הפוליטיים להשתמש באיסור ההלכתי ביחס לגידול ואכילה של חזיר כדי להדגיש את אופייה היהודי של המדינה ואת הלגיטימציה הדתית לקיומה (ראו עמ' 33-41). כך נעשה שימוש בשמירת השבת ובהדגשת חגים יהודיים כחגים לאומיים, וכך גם נעשה שימוש בסמל החזיר כתועבה מוחלטת.

במילים אחרות, איסור חוקי ביחס לגידול חזיר, שמעוגן היטב במקורות ההלכתיים, נועד לחרוג מן ההקשר הדתי, ולהיות חלק פוליטי במכלול רחב יותר של מאמצים לאומיים-ציוניים לכונן לגיטימציה פוליטית יהודית – היסטורית והלכתית – להקמתה ולקיומה של ישראל כמדינה יהודית ריבונית. לגיטימציה זו בנויה, בין היתר, על הצבת המדינה כנדבך מרכזי ובלתי-נפרד מההיסטוריה היהודית, כולל במשמעויותיה הדתיות. סוציולוגים ואנשי מדע המדינה מצביעים בהקשר זה על השימוש החברתי-הפוליטי בחגי ישראל ובסמלים דתיים לצורכי כינון זהות לאומית ישראלית.[9] בדומה לכך מדגישה ברק-ארז את חשיבותו של איסור גידול החזיר לבניין המדינה בשתי משמעויות: הדגשת הלגיטימציה ההיסטורית של מדינה יהודית והשגת סולידריות פנים-יהודית (ראו עמ' 36-41).

ה"חזיר" סימל במקורות היהודיים את הרע והשטני, את הדוחה והאסור, את הנקלה והעלוב. העדויות המוקדמות ביותר לאיסור גידול חזיר בקרב יהודים הן מהתקופה הפלשתית מן המאות השתים-עשרה והשלוש-עשרה לפני הספירה. הפלשתים ייבאו חזירים מן האזור המקדוני, ואילו היהודים ראו בכך פסול, והדגישו את האיסור ביחס לגידול ואכילה של חזיר כאמצעי להגדרה של גבולות הקהילה. באותה תקופה היו איסור זה ומילת גברים שני האמצעים הסמליים המרכזיים להבחנה בין יהודים לפלשתים.[10] יתר על כן, ה"חזיר" סימל בהיסטוריות של היהודים בפזורותיהם, במיוחד בקהילות יהודיות בעולם הנוצרי, את החיץ והגבול בין "אנחנו" – "עם הסגולה ועם הקודש" – לבין "האחר", הנוצרי והיהודי המומר, שהם בגדר "הטומאה והשיקוץ". ה"חזיר" נהיה לפיכך לסמן של הגבול הפסיכולוגי-האפיסטמולוגי-הקולקטיבי בין "קודש" ל"חול"; בין "הנבחר" לבין "האחר". במובן זה נהייתה ההבניה הבין-דורית

---

8 CHARLES S. LIEBMAN & ELIEZER DON-YEHIYA, CIVIL RELIGION IN ISRAEL (1983). ראו גם אליעזר דון-יחיא וישעיהו ליבמן "הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות ב'דת האזרחית' של ישראל" **מגמות** כח 461 (1984).

9 ראו המקורות הנזכרים שם.

10 Ronald S. Hendel, *Israel Among the Nations: Biblical Culture in the Ancient Near East*, *in* CULTURES OF THE JEWS: A NEW HISTORY 42, 61–62 (David Biale ed., 2002).

של התיעוב הקולקטיבי כלפי החזיר לחלק מן הטקסט הכתוב והבלתי-כתוב של הקיום הקולקטיבי היהודי בגולה הנוצרית או תחת שלטון זר.

ה"חזיר" שימש אם כן בטקסט זה לכינון גבולות חברתיים ופוליטיים בין יהודים ל"אחרים", בין מיעוט המנסה לשמור על תרבותו המבוססת על טקסט דתי לבין "ערכאות של גויים", כמו-גם בין יהודים כשרים לבין מומרים ו"מתייוונים". סמלו של החזיר נהיה על-כן לחלק מטקסט פוליטי של כינון זהויות ברמות הפרט, הקהילה והמדינה, תוך כדי הבניית סולידריות פנימית יהודית וכינון גבולות חיצוניים. לפיכך לאיסור גידול החזיר בישראל (בחריגים המעטים של אזורים ערביים-נוצריים, מוסדות מדע ומחקר, וגני-חיות) – בתחילה ברשויות מקומיות ואחרי 1962 ברמה הלאומית – הייתה חשיבות תרבותית ומוסדית רבה, דתית ולאומית כאחת. אכן, ברק-ארז מדגישה היטב בספרה את התהליכים שהובילו להטלת האיסור החוקי-הסטטוטורי על גידול חזיר (עמ' 43-57), ומלמדת כיצד תהליכים אלה התאפיינו בהסכמיות רבה בין מפא"י, חירות, דתיים-ציונים וחרדים.

2. סמלים במשפט והבניית לגיטימציה פוליטית

כל הטעמים הנזכרים לעיל נקשרים ל"בינוי אומה" ישראלית-יהודית וללגיטימציה של בינויה דווקא בישראל. אכן, חובה לזכור בהקשר זה כי צמיחת הציונות, ספק כתהליך משיחי וספק ככפירה בו, כמו-גם הצהרת בלפור והקמתה של מדינת-ישראל, היו חלק ממשבר זהות קשה ביותר בקרב היהדות העולמית. הציונות הייתה תנועת מיעוט בקרב היהדות העולמית הן לפני השואה ואפילו לאחריה. יתר על כן, היא הייתה תנועת מיעוט גם בקרב האורתודוקסייה היהודית. עיון בכתביהם ובנאומיהם של כמה מגדולי הרבנים היהודיים באירופה של המאה הקודמת בתגובה על הצהרת בלפור משנת 1917 ילמד עד כמה הרעיון הציוני, ובמרכזו הקמת מדינה יהודית עצמאית, נחשב מהפכני, בעייתי מאוד ואפילו מעשה כפירה קשה. נכון אומנם כי למן הקמת המדינה והישראליזציה החלקית של כמה מן הקהילות היהודיות החרדיות פחתה במשהו עוצמתו של משבר דתי-זהותי זה, אך הוא בולט עד היום.[11] על רקע זה היה השימוש בסמלים דתיים חשוב במיוחד לצורכי תהליך "בינוי האומה" – תהליך שיגשר על השסע הדתי העמוק בתוך קהילת הרוב בישראל.[12]

אין בכל זה כדי לייחד את ישראל ממדינות אחרות. המשפטן רוברט קוור (Robert Cover) כבר הסביר כי מדינות-לאום קמות בחטא, במסגרת מאבקים אלימים וטראומתיים, וממילא נזקקות לסמלים מכוננים כדי לעצב נרטיבים שמצדיקים את קיומן האלים. בכך מדינות-לאום מבקשות לכונן לגיטימציה באמצעות סמלים וסיפורים שמעוצבים כמרכזיים להווייתן. המשפט – בהיותו מסגרת נורמטיבית מחייבת ורשמית

---

[11] יוסף פונד **פירוד או השתתפות** (1999); מנחם פרידמן **החברה החרדית – מקורות, מגמות ותהליכים** (1991); אשר כהן וברוך זיסר **מהשלמה להסלמה** (2003).

[12] BARZILAI, לעיל ה"ש 3.

– הוא כלי שרת נוח לעיצוב סמלים וסיפורים אלה, שמיועדים להיתפס כמייצגים אמיתות מוחלטות ווודאיות.[13] על כך גם עמד מישל פוקו: המשפט, לדידו, מנסה להציג ולעצב אינטרסים של המעמד החברתי הבורגני כ"אמת מוחלטת". ספרה של ברק-ארז אומנם אינו מנסה לפתח טענות תיאורטיות חשובות אלה, אך מזמין בהחלט דיון מעמיק במשפט הישראלי מנקודת-מבט המנסה להבינו כאמצעי לפיתוח סיפורים פוליטיים כאמיתות מוחלטות ווודאיות.

במשטר פוליטי כמו בישראל, שבו אין הפרדה חוקתית ומוסדית בין הדת היהודית לבין מנגנוני המדינה ואין גם הפרדה בין הדת היהודית בגרסתה האורתודוקסית לבין המדינה, היה קל יחסית להצדיק התערבות בחיי הפרט והציבור באמצעות חקיקה אוסרת. (יתר על כן, בהקשר הישראלי היה לשימוש באיסור גידול חזיר גם ערך נוסף – הוא היה מקובל ורצוי גם על המיעוט הערבי-המוסלמי.) אכן, הגם שלאורך כל ספרה מדגימה ברק-ארז את עוצמתם והיקפם של הוויכוחים סביב האיסור החוקי לגדל חזיר, עדיין מרתקת במיוחד העובדה – שברק-ארז אכן עומדת עליה – שהיוזמה לאיסור גידול החזיר לא הייתה נחלתן של אליטות דתיות בלבד, כי אם גם של אליטות חילוניות. עם זאת, ככל שגדל היקף החילוניות של החברה הישראלית, וככל שהתגברה הביקורת נגד הממסד הדתי-האורתודוקסי, כן גדל השסע בין האליטות הדתיות לבין האליטות החילוניות. כך יצא שבהדרגה נהפך האיסור הלאומי לגדל חזיר – לאומי במשמעותו וכלל-חברתי בתחולתו – לנושא דתי בעיקרו ומקומי, כזה שחייב להיות מוכרע במסגרת כל קהילה וקהילה על-פי אורחות חייה. מנגנוני הרגולציה של החברה הישראלית, ובמיוחד בית-המשפט העליון, התאימו את עצמם לחוויות של ליברליזציה, אשר אליטות רבות היו שותפות להן, ושמו דגש רב יותר באוטונומיה של הפרט להחליט בדבר אורחות חייו. יתר על כן, כפי שעולה גם מספרה של ברק-ארז, בית-המשפט העליון ראה בסוגיית החזיר ובמאבקים סביבה אמצעי לקידום מאמציו להיות מוסד ציבורי דומיננטי שמעצב מגמות של הפרטת דת. הפרטה מסוימת של הדת האורתודוקסית ממנגנוני המדינה הייתה אחד התהליכים הבולטים בפסיקותיו של בית-המשפט העליון בשנות התשעים ובתחילת המאה, ונתנה ביטוי למגמה של אליטה חילונית שיפוטית לקדם ערכים של חופש מדת בחברה היהודית-הישראלית.[14]

פעם נוספת, משנות התשעים ואילך, היו המאבקים סביב גידול החזיר חלק מהמאבקים על כינון גבולות בין קהילות באמצעות סמלים טקסטואליים, אלא שהפעם הגבול הסוער היה פנים-קהילתי – בתוך קהילת הרוב. הוויכוחים על איסור גידול חזיר

---

13 ROBERT M. COVER, NARRATIVE, VIOLENCE, AND THE LAW: THE ESSAYS OF ROBERT COVER 95–172, 203–238 (Martha Minow, Michael Ryan & Austin Sarat eds., 1992).

14 רות גביזון "מדינה יהודית ודמוקרטית: זהות פוליטית, אידיאולוגית ומשפט" **עיוני משפט** יט 631 (1995); גד ברזילי "הגמוניה שיפוטית, קיטוביות מפלגתית ושינוי חברתי" **פוליטיקה** ב 31 (1998).

שהתנהלו עד לתחילת המאה העשרים ואחת לא העידו כי החברה הישראלית היא אוניוורסלית יותר, אלא כי בחברה זו מוטמעים ערכים ליברליים וניאו-ליברליים שמייצגים אומנם מגמות מערביות-אמריקניסטיות-גלובליות מסוימות, אך אלה מוטמעות היטב בהקשר האתנו-לאומי של החברה בישראל. הוויכוח האמיתי סביב סמלים מכוננים בהקשר הישראלי לא היה בין ״אוניוורסלים״ ל״דתיים״, כי אם בין פרשנויות שונות, הרמנויטיקות שונות, לגבי קידומם וכינונם של סמלים בטקסט המשפטי, שאכן משתנה במשהו מתחילת שנות התשעים של המאה העשרים. כחלק מתהליך זה, הספר מתאר היטב את פסיקותיו של בית-המשפט העליון, אשר משקפות הלך-רוח ליברלי שלפיו יש לכפוף איסורים הנוגעים בחופש העיסוק לפרשנות ליברלית של חוק-יסוד: חופש העיסוק (ראו במיוחד עמ' **81-105**).

לפנינו, אם כן, מסמך מרתק המצביע על תהליכי הליברליזציה שהתרחשו בחלק מן המחוזות של החיים הציבוריים בישראל. מבחינת הציבור החילוני נהפכה ההתנגדות לאיסור גידול חזיר לעניין עקרוני, ובית-המשפט העליון לא החמיץ את ההזדמנות לעשות בפלוגתא זו שימוש מוסדי להדגמת חשיבותם של עקרון חופש העיסוק והחופש מדת בחברה הישראלית.[15] איסור גידול החזיר היה עתה סמל פוליטי עם משמעויות מתחרות: מחד גיסא, סמל מכונן של הגמוניה יהודית; ומאידך גיסא, סמל מפלג של יריבות ערכית בתוך מאבק על הגמוניה פנים-קהילתית, בין יהדות אורתודוקסית ואולטרא-אורתודוקסית לבין חילוניות ליברלית. במילים אחרות, בעוד שבמקור סייע סמל החזיר להבנות לגיטימציה לרפובליקה היהודית, עתה הוא אִפשר ביתר קלות לנהל ויכוחים על משמעויותיה של יהדות. מה משמעותו של קיום ״יהודי״ בישראל, עד כמה ממדיו של קיום זה הם דתיים, ואם קיימת רק פרשנות אחת ל״יהדות״ או שמא יש לה ל״יהדות״ פרשנויות שונות ואפילו מנוגדות. הוויכוחים אפשרו לגבש סדר-יום שהעלה מחלוקות לגבי הטענה האורתודוקסית (והאולטרא-אורתודוקסית במיוחד) כי קיימת רק ״יהדות״ אחת אשר חסינה מפני אתגרים חברתיים, וסייעו במתן גושפנקה רבה יותר לקהילות שונות בעלות הגדרות מנוגדות ליהדות ולאורח חיים המכבד אותה. הנה, לוויכוחים על גידול החזיר היו משמעויות הרמנויטיות מרחיקות-לכת במדינה שבה ההגמוניה האורתודוקסית ניכסה חלק משמעותי ממנגנוני הכוח, ובתוך כך חלק ממנגנוני ההסמלה של המדינה, בדיוק כפי שהמדינה עשתה שימוש בניכוס כזה להבניית לגיטימציה יהודית-לאומית.

נקודה חשובה נוספת שהספר מצביע עליה היא התהליך הבא: עקב עוצמתן הפוליטית של המפלגות החרדיות בישראל, הומרו חלק מן העימותים מן הרמה

---

[15] ראו, למשל, בג״ץ 4676/94 **מיטראל בע״מ נ' כנסת ישראל**, פ״ד נ(5) 15 (1996). עוד לעניין זה, תוך פירוט העובדה שגם בעת הפרטת הדת נמנע בית-המשפט העליון משינויים חברתיים קיצוניים והביא בחשבון ציפיות ולחצים דתיים ואורתודוקסיים, ראו BARZILAI, לעיל ה״ש 3, בעמ' **219**.

הלאומית לרמה המקומית, כדי למנוע משברים ממשלתיים קשים בקואליציות הבנויות עם מפלגות דתיות. ספרה של ברק-ארז מראה באופן מרתק את המאבקים שהתפתחו וכן את הפתרונות שנמצאו ברמה המקומית של רשויות מקומיות שונות. בעוד רוב המחקרים עד כה עסקו בעיקר ביחסי דת ומדינה ברמה הלאומית, הספר מייחס חשיבות רבה דווקא לרמה המקומית של קואליציות פוליטיות בין כוחות חברתיים ופוליטיים שונים, שמניבות הֶסדרים נורמטיביים מקומיים. הספר מדגים היטב כי המשפט מעוצב ומקודם לא רק ברמה הלאומית, אלא במידה רבה דווקא ברמה המקומית. בהקשר זה ניתן גם להבין באופן עמוק יותר את פסיקתו של בית-המשפט העליון שלפיה הסוגיה של איסור שיווק בשר חזיר תוכרע לא ברמה הלאומית, אלא במסגרות של הֶסדרים מקומיים, על-פי השאלה אם במקום מסוים יש תמיכה רובנית או התנגדות רובנית לאיסור שיווק בשר חזיר.[16]

ב. סוגיות לדיון נוסף

נוסף על הנהרות חשובות שספר זה תורם להבנת משפט וחברה בישראל, יש בו פוטנציאל לפיתוח סוגיות מרכזיות וכלליות יותר.

ראשית, **המשפט מחוץ לכותלי בית-המשפט** – הספר מראה היטב כי חלק ניכר מהמאבקים החברתיים-הפוליטיים-המשפטיים סביב ההסדרים בנושא של גידול וצריכה של חזיר נוהלו מחוץ לכותלי בית-המשפט, הן ברמה הלאומית והן ברמה המקומית. ראוי לפתח סוגיה זו לכלל מחקר רחב יותר, שעניינו האופנים שבהם החברה הישראלית מקדמת ומפעילה מנגנוני הסדרה של עימותים גם ללא הסתייעות בבתי-המשפט. כך, למשל, פסק-הדין בעניין **סולודקין**, אשר הפנה את יישוב הסכסוכים סביב שיווק בשר חזיר לרשויות המקומיות, מאמֵץ בכך הֶסדר חברתי שכבר גובש למעשה בישראל בשנות החמישים, כהמשך להתנהלות היישוב היהודי בתקופה המנדטורית. סקירה זו, שהספר מציג באופן חד ומעניין, מזמינה שאלות כלליות: האם רצוי שבתי-משפט יתערבו בגיבוש הֶסדרים חברתיים בשאלות המעוררות ויכוח ציבורי יסודי לגבי ערכי-יסוד? האם ראוי שדיונים בסמלים מכוננים של חברה, דוגמת איסור גידול חזיר, יתקיימו בתוך כותלי בית-המשפט ויוכרעו על-ידי שופטים? האם הֶסדרים לא-רשמיים ולא-פורמליים אינם עדיפים על הכרעות משפטיות ושיפוטיות ברורות?[17]

---

16 בג"ץ 953/01 **סולודקין נ' עיריית בית-שמש**, פ"ד נח(5) 595 (2004).

17 **לעיל** ה"ש 3; CHASE, STUART A. SCHEINGOLD, THE POLITICS OF RIGHTS: LAWYERS, PUBLIC POLICY, AND POLITICAL CHANGE (1974); MARY ANN GLENDON, RIGHTS TALK: THE IMPOVERISHMENT OF POLITICAL DISCOURSE (1991); Gad Barzilai, *The Ambivalent Language of Lawyers in Israel: Liberal Politics, Economic Liberalism, Silence and Dissent*, *in* FIGHTING FOR POLITICAL FREEDOM: COMPARATIVE STUDIES

שנית, **שינוי משפטי וחברתי** – הספר ממחיש היטב כי אין עדיין בידינו כלים קונספטואליים ותיאורטיים מספיקים כדי להבין את כלל הגורמים שמביאים לידי שינוי משפטי וחברתי. האם החוק שאוסר גידול חזיר ברמה הלאומית נאכף ברמה חלקית בלבד עקב תהליכים חברתיים, דמוגרפיים ותרבותיים או שמא עקב קונפליקטים בין אליטות וירידה בכוחו של הממסד הדתי־הציוני? מה היה הגורם העיקרי לשינוי המשפטי שבא לביטוי בפרשת **סולודקין** – תהליכים של גיוס חברתי־משפטי ו/או מדיניות של אליטות?[18]

שלישית, **תודעה משפטית** – ממצאי הספר ביחס לנורמה של איסור גידול חזיר יכולים לשמש בסיס לפיתוח מחקרים מקיפים יותר על תודעה משפטית. כיצד בדיוק מגבש הציבור הרחב עמדות בסיסיות ביחס לחשיבותה של הנורמה המשפטית, וכיצד מתעצבות מגמות ציבוריות של ציות או אי־ציות לחוק? מהם המשתנים המסבירים את היקף השפעתן של אליטות פוליטיות וחברתיות על נורמות ופרקטיקות ביחס למשפט, וכיצד נורמות ופרקטיקות אלה מובילות, בתורן, לעיצוב התנהגויות חברתיות? מהם יחסי־הגומלין בין תודעה משפטית לבין אידיאולוגיה משפטית?[19]

רביעית, **סמלים במשפט** – עיקרו של הספר הוא בניתוח מקורי וראשוני של חשיבותם של המאבקים על גידול חזיר לפיתוח המשפט הישראלי. אך יש לפתח מסגרות קונספטואליות עשירות לקידום נוסף של הבנתנו ביחס לקשר בין טקסטים, סמלים, פרקטיקות מכוננות ומוסדות פוליטיים לבין המשפט. למשל, מה תפקידו החברתי של המשפט כמיתולוגיה, כאוסף של סמלים ומיתוסים? כיצד המשפט מצליח לעצב תודעה חברתית באמצעות סמלים, ומתי הוא נכשל בכך?[20]

חמישית, **רגולציה וצריכה** – הספר מעורר חשיבה עקרונית בדבר האופן שבו דפוסי צריכה, כגון אכילת בשר לא־כשר, מעצבים ומאתגרים דפוסי רגולציה של צריכה, וכיצד אלה, בתורם, משתלבים עם ערכי־יסוד, דוגמת חופש העיסוק והחופש מדת. מעניין לבחון בעתיד כיצד דפוסי צריכה משתנים עקב תהליכי גלובליזציה, וכיצד השינויים מאתגרים הֶסדרים משפטיים קיימים.

OF THE LEGAL COMPLEX AND POLITICAL LIBERALISM 247 (Terence C. Halliday, Lucien Karpik & Malcolm M. Feeley eds., 2007).

18 הנושא של שינוי חברתי ומשפטי נידון בהיקף רחב ביותר בספרות המשפטית־החברתית. **ראו, למשל:** GERALD N. ROSENBERG, THE HOLLOW HOPE: CAN COURTS BRING ABOUT SOCIAL CHANGE? (1991); HAROLD J. BERMAN, LAW AND REVOLUTION: THE FORMATION OF THE WESTERN LEGAL TRADITION (1983); MICHAEL W. MCCANN, RIGHTS AT WORK: PAY EQUITY REFORM AND THE POLITICS OF LEGAL MOBILIZATION (1994).

19 **השוו:** WILLIAM HALTOM & MICHAEL MCCANN, DISTORTING THE LAW: POLITICS, MEDIA, AND THE LITIGATION CRISIS (2004).

20 **השוו:** PETER FITZPATRICK, THE MYTHOLOGY OF MODERN LAW (1992).

כל הסוגיות שהזכרתי לעיל נובעות בהחלט מן הספר, אך מחייבות ליבון מחקרי משמעותי נוסף.

לסיכום, ספרה של דפנה ברק-ארז הוא ספר חשוב, שזכאי לדיון של ממש בציבור הישראלי ובקרב קהילת המתעניינים והלומדים משפט, חברה ופוליטיקה. הספר מזמין ויכוחים חשובים על נושאי דת ומדינה, ועל הסדרתן של פעילויות אנושיות מטעמים דתיים או מטעמי התחשבות ברגשות דת. הספר חייב גם לעורר חשיבה בשאלות מהי ״יהדות״ במשפט הישראלי, מהן הפרשנויות שנלוות להסדרים שיש להם רקע דתי, ובעיקר – כיצד הסמלים במשפט מאפשרים כינון מוסדות, וכיצד הפרכתם של סמלים והביקורת עליהם יכולים לשרת היטב את הצורך הדמוקרטי בגיוון מתמיד של דרכי חשיבה ופרקטיקות אנושיות. וזאת יש לזכור היטב – יותר משהוביל איסור גידול החזיר ל״יהדות״ אחת, הוא דווקא העצים את מגוון הפרקטיקות והפרשנויות לסמלים שמקורם אומנם הלכתי אך משמעותם לעולם פוליטית.

פרסומו של הספר באנגלית, פרסום שיש לברך עליו מאוד, יאפשר לקהל רחב של מתעניינים להגיב עליו, בישראל ומחוץ לה. יתר על כן, סמלים במשפט אינם תופעה ישראלית ייחודית, כמובן, אלא תופעה השוואתית. באופן דומה, ההתנגדויות הפרשניות וההתנהגותיות למונופוליזציה דתית של משמעות אחת בלבד – ההתנגדויות החברתיות-הפוליטיות ל״משטר האמת (הדתית)״ – מעוגנות גם הן היטב בהיסטוריות של התפתחות המין האנושי.